

Iwona Boruszkowska

Uniwersytet Jagielloński

Teoria tranzytu – relacyjność kultury ukraińskiej

O książce Tamary Hundorowej *Tranzytna kultura. Symptomy postkolonialnoji trawmy: statti ta eseji*

Abstract

Transitional Theory: The Relativity of Ukrainian Culture

The article is a review of Tamara Gundorova's book *Tranzytna kultura. Symptomy postkolonialnoji trawmy: statti ta eseji*, published in Kiev in 2013. It discusses the structure of the book and summarizes some crucial aspects of an original cultural theory developed there. Gundorova analyzes works of the most eminent contemporary Ukrainian writers, but her interest goes beyond literature: through literary fiction she describes what she calls the transitionality of Ukrainian culture: a long-lasting, stable and overwhelming condition of postcolonial dependency.

Słowa kluczowe: Tamara Hundorowa, współczesna literatura ukraińska, studia postkolonialne i postzależnościowe, polityka kultury

Keywords: Tamara Gundorova, contemporary Ukrainian literature, postcolonial and post-dependence studies, politics of culture

Autorka książki *Tranzytna kultura. Symptomy postkolonialnoji trawmy*, Tamara Hundorowa (literaturoznawczyni, teoretyczka i historyczka literatury, kulturoznawczyni) od ponad 50 lat publikuje wyniki badań dotyczących zjawisk kultury ukraińskiej, należy przy tym do światowej czołówki badaczy literatu-

ry. Profesor Hundorowa jest obecnie kierownikiem Wydziału Teorii Literatury Instytutu Literatury im. Tarasa Szewczenki Narodowej Akademii Nauk Ukrainy (Kijów) oraz Dziekanem Wydziału Ukrainistyki Wolnego Uniwersytetu Ukraińskiego w Monachium. Warto wspomnieć kilka jej poprzednich monografii naukowych, ponieważ odwołania do nich i koncepcji w nich prezentowanych – choć nie zawsze bezpośrednio – wnikliwy czytelnik znajdzie w omawianej książce: *ProJawlennia Słowa. Dyskursija rannioho ukajins'koho modernizmu. Postmoderna interpretacija* (PoJAwienie Słowa. Dyskusja wczesnego modernizmu ukraińskiego. Postmodernistyczna interpretacja, Lwów 1997); *Femina melancholica. Stat' i kultura w hendernij utopiji Olhy Kobylańskiej* (*Femina melancholica. Płeć i kultura w genderowej utopii Olhy Kobylańskiej*, Kijów 2002); *Pislaczornobyłska biblioteka. Ukrajins'kij literaturnyj postmodern* (*Postczarnobyłska biblioteka. Postmodernistyczna literatura ukraińska*, Kijów 2005, wydanie drugie poszerzone Kijów 2013); *Franko i/ne Kameniar* (*Franko i/nie Kamieniarz*, Kijów 2006); *Kitcz i literatura. Trawestiji* (*Kicz i literatura. Trawestacje*, Kijów 2008). Badaczka cieszy się uznaniem w kręgach polskich naukowców, jej prace dotyczące feminizmu, prezentacja autorskiej koncepcji „postczarnobyłskiej biblioteki” czy rozważania nad zależnościami między ukraińskim modernizmem a postmodernizmem ukazywały się już w formie artykułów tłumaczonych na język polski¹. Ponadto w monografiach wydanych w ostatnich latach dokonała m.in. zdekonstruowania ukraińskiego kanonu kulturowego, ukształtowanego przez radziecki kanon socrealistyczny, a w konsekwencji skonstruowała nowoczesną wizję ukraińskiego procesu historycznoliterackiego, którego punkty węzłowe to dla badaczki modernizm, feminizm i nacjonalizm. Jej najbardziej oryginalną koncepcją badawczą jest rozumienie ukraińskiego postmodernizmu literackiego, wpisanego w kontekst katastrofy atomowej w Czarnobylu, co zaowocowało pionierskimi w skali światowej badaniami nad ukraińskim postmodernizmem.

Ostatnia publikacja książkowa badaczki to wydana w 2013 roku w serii *De profundis* kijowskiego wydawnictwa Hranit-T *Kultura tranzytowa*, w której analizuje współczesną ukraińską literaturę, a także pogłębia dotychczas-

¹ Zob. m.in.: T. Hundorowa, *Europejski modernizm czy europejskie modernizmy? (Z perspektywy ukraińskiej)*, przeł. A. Korniejenko [w:] *Odkrywanie modernizmu. Przekłady i komentarze*, red. R. Nycz, Kraków 1998, s. 521–530; T. Gundorova, „*Ressentiment*” w *perspektywie postkolonialnej: przypadek ukraiński*, przeł. A. Matusiak, M. Smolińska, „*Porównania*” 2007, t. 4, s. 71–81; T. Hundorowa, *Ciało, choroba i kicz: melancholijne sublimacje we współczesnej ukraińskiej prozie młodzieżowej*, przeł. O. Chrebor, „*Slavica Wratislaviensia*” 2011, nr 153, s. 55–71; T. Hundorowa, *Czarnobyl, nuklaerna apokalipsa i postmodernizm*, przeł. I. Boruszkowska, „*Teksty Drugie*” 2014, nr 6, s. 249–263; T. Gundorova, *W jaki sposób peryferie rozmawiają między sobą albo teoria postkolonialna pozbawiona „centrum”*, przeł. M. Gaczkowski, „*Porównania*” 2014, t. 14, s. 33–44; T. Gundorova, *Postorientalizm, romans imigrancki i nowe możliwości studiów postkolonialnych w Europie Wschodniej: „Zarys dziejów traktora po ukraińsku” Mariny Lewyckiej*, przeł. M. Mularczyk, „*Miscellanea Posttotalitariana Wratislaviensia*” 2014, t. 2, s. 87–106.

sowe badania na tematy już dobrze we wcześniejszych swoich publikacjach rozpoznane: „W książce tej piszę o tematach mi najbliższych: współczesnej literaturze, Czarnobylu, melancholii, kiczu i kulturze popularnej”². Czytelnik dostaje przy tym do rąk pięć rozdziałów poświęconych utworom najbardziej popularnych ukraińskich autorów, reprezentujących różne pokolenia literackie i odmienne poetyki: Oksany Zabuzko, Jurija Andruchowycza, Liny Kostenko, Jewhenii Kononenko, Serhija Żadana, Iwana Dracza, czy Iryny Karpy. Pisarze ci nie są obcy polskiemu czytelnikowi, ponieważ przeważająca część ich tekstów ukazywała się w polskich przekładach, zwłaszcza tekstów prozatorskich (wszystkie niemal powieści, eseje czy opowiadania Zabuzko, Andruchowycza czy Żadana).

We wstępie oraz pięciu częściach autorka wykorzystuje teorię na temat resentymentu, katastrofizmu czy traumy, konfrontując rozpoznania głównie zachodnich teoretyków i filozofów (m.in. Jacques Derrida, Slavoj Žižek, Alexander Etkind, Frantz Fanon, Fredric Jameson) z rodzimą humanistyką (koncepcje i prace Sołomiji Pawłyuczko czy Marka Pawłyszyna) oraz beletrystyką. Tytułowy fenomen definiuje badaczka następująco:

Kultura tranzytowa jest posttraumatyczna, ale zupełnie nie jest „niepełna”, jak można myśleć. Oczywiście, jeżeli wyobrażamy sobie kulturę jako wielką narrację i kierujemy się ideą organicznej skończonej całości, wówczas *tranzytowa kultura* może być rozumiana jako *strata czegoś*. Jednak, gdy zaczniemy odbierać tranzytowość nie jak tymczasowe przejście czy ruch w stronę punktu docelowego, a – z punktu samego tranzytu, odczuwać z środka cały czas konstytuującej się relacji i dialogu między „ja” a światem, ciałem a otoczeniem, świadomością a bytem, wówczas kultura tranzytowa okaże się samowystarczalna i pełna³.

Tranzyt jako przejaw kultury postkolonialnej, postzależnej zostaje tu dowartościowany, nie jako etap pośredni, ale jako stała aktywność czy predyspozycja czy charakterystyczny syndrom, którego poszczególne warianty: syndrom postkolonialny, syndrom pokoleniowy, syndrom rynku, syndrom katastroficzny, syndrom kiczu – omawiane są w następnych częściach książki.

W pierwszym rozdziale *Po resentymentcie: syndrom postkolonialny* autorka przywołuje zagadnienie wewnętrznej kolonizacji opracowane przez Alexandra Etkinda⁴ i wcześniejsze prace Pawłyszyna dotyczące studiów postkolonialnych⁵. Zestawienie to ukazuje dysharmonię kanonów w obrębie Europy Środkowo-Wschodniej, a dyskusje ukazują zróżnicowanie, jak

² T. Hundorowa, *Tranzytna kultura. Symptomy postkolonialnoji trawmy: statti ta eseji*, Kyjiw 2013 s. 7. Cytaty w tłumaczeniu własnym – I.B.

³ *Ibidem*, s. 12.

⁴ A. Etkind, *Internal Colonization: Russia's Imperial Experience*, Cambridge 2011.

⁵ M. Pawłyszyn, *Kanon ta ikonostas*, Kyjiw 1997.

twierdzi Bogusław Bakuła, „w ocenie tego, co w nowej, postkomunistycznej rzeczywistości powinno tworzyć fundamenty zbiorowej, narodowej i społecznej tożsamości”⁶. Hundorowa, polemizując z Etkindem, zwraca uwagę na to, że przypadek ukraiński nie pozwala mówić jedynie o wewnętrznej kolonizacji i dowodzi, iż mamy do czynienia raczej z powtórą kolonizacją. Następnie dokonuje rewizji tez Pawłyszyna, udowadniając, że ukraińska świadomość postkolonialna nie jest wolna od myślenia antykolonialnego, a jedną ze strategii sprzeciwu jest resentment. Różnice między anty- a postkolonializmem ukazuje za pomocą narzędzi psychoanalitycznych, pisząc o postkolonialnej zależności i wynikającej z tego energii oporu narodu pozbawionego symbolicznego ojca oraz o kolonialnej histerii zniewolonej ojczyzny (matki).

Drugi rozdział – *Powieść postradziecka: symptom pokoleniowy* składa się z czterech mikroanaliz najnowszej literatury ukraińskiej, a jego bohaterami są kategorie, takie jak: pamięć (analizowana na przykładzie *Muzeum porzuconych sekretów* Oksany Zabużko), choroba (na przykładzie powieści *Wozzeck* Jurija Izdryka), pustka postradzieckiej przestrzeni i postmodernistyczna bezdomność (*Woroszyłowgrad* Serhija Żadana). W ostatniej części autorka przybliżyła nam twórczość poetycką pokolenia określanego jako millenium (lub dwutysięcznicy – nazwani tak, ponieważ debiutowali na początku XXI wieku) – m.in. Bohdany Matiasz, Ostapa Sływynskiego, Julii Musakowskiej, wskazując, że jedną z inspiracji jest dla nich przeżycie zmierzchu imperium oraz dorastanie po upadku ZSRR. W rozdziale tym badaczka zdiagnozowała symptomy pokoleniowej zmiany w literaturze ukraińskiej (która w XX wieku podzielona została na dekady i oddana poszczególnym generacjom). Najmłodsze pokolenie zanurzone w autotematyzmie wykreowało specyficzny typ postaci – loosera, który jest dla autorki głównym „bohaterem literatury współczesnej i posttotalitarnej rzeczywistości”⁷.

W rozdziale trzecim zaś mamy do czynienia z dogłębną analizą zjawisk kultury: *Literacki jarmark – symptom rynku* opisuje tranzyt pomiędzy elementami „wysokiej” i „niskiej” kultury. Ten wzajemny przepływ idei stworzył w zasadzie ukraińską nowoczesność. Autorka stosuje tu narzędzia z teorii „pola literackiego” Pierre’a Bourdieu, tworzy metaforę literatury jako jarmarku i przybliżyła moment intensywnej dyskusji nad kształtem kultury narodowej. Odchodzi już od analiz literatury najnowszej, kierując swoje zainteresowanie w stronę europejskiej (Virginia Woolf, T.S. Eliot), rosyjskiej (Nikołaj Gogol) i rodzimej klasyki (Ostap Wysznia, Iwan Neczuj-Łewycki). Dużo miejsca poświęca kanonowi i panteonowi literatury ukraińskiej, ukazując znaczenie postaci i twórczości ukraińskiego wieszczki Tarasa Szewczenki.

⁶ B. Bakuła, *Kanon, antykanon, postkanon w dyskursie o tożsamości kultur w Europie Środkowej i Wschodniej*, „Porównania” 2011, nr 9, s. 16.

⁷ T. Hundorowa, *Tranzytna kultura...*, s. 151.

Rozdział czwarty – *PostCzarnobyl: syndrom katastroficzny* opiera się na tezie prezentowanej we wcześniejszej monografii Hundorowej⁸, że w dyskursie współczesnej humanistyki z Czarnobyłem i awarią w jego elektrowni jądrowej związane jest powstawanie nowej świadomości i nowej ukraińskiej literatury – „czarnobylskiej literatury”. Do czarnobylskiego korpusu tekstów należą utwory apokaliptyczne – wytwory zarówno wysokiej, jak i niskiej kultury. Czarnobylskie i postczarnobylskie teksty postrzegane są jako komunikat prowadzący do prawdy i przedstawiający prawdziwą realność, pozostawiając świadectwo dla przyszłych pokoleń. Tamara Hundorova, wychodząc od znaczenia Czarnobyła jako słowa-symbolu oznaczającego zupełną katastrofę, postrzega rok 1986 jako moment narodzin na Ukrainie nowej postmodernistycznej świadomości i literatury. Wskazuje także, iż Czarnobyl stał się miejscem „niewyraźnego” w kulturze ukraińskiej – fenomenem podobnym do Oświęcimia, Hiroszimy czy Holocaustu w innych kulturach europejskich. Dlatego też, w opinii kijowskiej badaczki, Czarnobyl wymaga ponownej reinterpretacji. Apokaliptyczna recepcja Czarnobyła jest dla Hundorowej punktem wyjścia do analizy retorycznych kodów czarnobylskiego dyskursu.

Ostatni rozdział – *Trans-kod: symptom kiczu* składa się z pięciu tekstów, nawiązujących do wcześniejszych badań autorki na ten temat⁹. Swoisty „komentarz do współczesnego kiczu” autorka rozpoczyna od odwołania się do współczesnych teorii kiczu (Clementa Greenberga¹⁰) oraz kampu (Susan Sontag¹¹), aby znaleźć opisywane mechanizmy w życiu politycznym i kulturalnym Ukrainy. Dla Hundorowej niezwykle interesującymi przykładami posttotalitarnego kampu i kiczu są ukraińska polityk oraz były premier Julia Tymoszenko, która stanowi przykład antifeministycznego produktu imagologicznego, a także piosenkarka znana z występu na Eurowizji w 2007 roku – Wierka Serdiuczka. Badaczka zauważa, że obraz „Lady Ju” (Tymoszenko) sprzyja utrwalaniu stereotypów i stygmatyzacji kobiecości, zaś kreacja *drag queen* (Serdiuczka) spełnia wobec tego rolę subwersywną.

Tamara Hundorowa uznaje figurę tranzytu, przemieszczenia, za typową dla ukraińskiej kultury, najbardziej adekwatną do oddania dynamicznej specyfiki relacyjności kultur postzależnościowych i poprzez nią dokonuje „lektury Ukrainy”. A w najogólniejszym podsumowaniu *Kultura tranzytowa* jest monografią poświęconą postkolonialnym aspektom wschodnioeuropejskiej współczesności w perspektywie transformacji ustrojowej, niezwykle istotnym głosem w kwestii tożsamościowej i pamięciowej auto/refleksji.

⁸ Eadem, *Pislaczornobylska biblioteka...*

⁹ Eadem, *Kicz i literatura. Trawestiji*, Kyjiw 2008.

¹⁰ C. Greenberg, *Awangarda i kicz*, przeł. G. Dziamski, M. Śpik-Dziamska [w:] *idem, Obrona modernizmu*, przeł. G. Dziamski, M. Śpik-Dziamska, Kraków 2006, s. 3–19.

¹¹ S. Sontag, *Zapiski o kampie*, przeł. D. Żukowski [w:] *eadem, Przeciw interpretacji i inne eseje*, przeł. M. Pasicka, A. Skucińska, D. Żakowski, Kraków 2012, s. 369–394.

Bibliografia

- Bakula B., *Kanon, antykanon, postkanon w dyskursie o tożsamości kultur w Europie Środkowej i Wschodniej*, „Porównania” 2011, nr 9.
- Etkind A., *Internal Colonization: Russia's Imperial Experience*, Cambridge 2011.
- Gundorova T., *Postorientalizm, romans imigrancki i nowe możliwości studiów postkolonialnych w Europie Wschodniej: „Zarys dziejów traktora po ukraińsku” Mariny Lewyckiej*, przeł. M. Mularczyk, „Miscellanea Posttotalitarna Wratislaviensia” 2014, t. 2.
- Gundorova T., „*Ressentiment*” w perspektywie postkolonialnej: przypadek ukraiński, przeł. A. Matusiak, M. Smolińska, „Porównania” 2007, t. 4.
- Gundorova T., *W jaki sposób peryferie rozmawiają między sobą albo teoria postkolonialna pozbawiona „centrum”*, przeł. M. Gaczkowski, „Porównania” 2014, t. 14.
- Hundorowa T., *Ciało, choroba i kicz: melancholijne sublimacje we współczesnej ukraińskiej prozie młodzieżowej*, przeł. O. Chrebor, „Slavica Wratislaviensia” 2011, nr 153.
- Hundorowa T., *Czarnobyl, nuklaerna apokalipsa i postmodernizm*, przeł. I. Boruszkowska, „Teksty Drugie” 2014, nr 6.
- Hundorowa T., *Europejski modernizm czy europejskie modernizmy? (Z perspektywy ukraińskiej)*, przeł. A. Korniejenko [w:] *Odkrywanie modernizmu. Przekłady i komentarze*, red. R. Nycz, Kraków 1998.
- Hundorowa T., *Femina melancholica. Stat' i kultura w hendernij utopiji Olhy Kobylańskiej*, Kyjiw 2002.
- Hundorowa T., *Kitcz i literatura. Trawestiji*, Kyjiw 2008.
- Hundorowa T., *Pisłaczornobylśka biblioteka. Ukrajinskij literaturnyj postmodern*, Kyjiw 2005, wyd. 2 poszerzone Kyjiw 2013.
- Hundorowa T., *ProJAwlennia Słowa. Dyskursija rannioho ukajinskoho modernizmu. Postmoderna interpretacija*, Lwiv 1997.
- Hundorowa T., *Tranzytna kultura. Symptomy postkolonialnoji trawmy*, Kyjiw 2013.
- Jakszezo ne ja, to chto? Biobibliohraficznyj pokażczyk naukowych prac Tamary Iwanivny Hundorowoji*, red. T. Stalna, N. Kykot', München 2015.
- Pawłyszyn M., *Kanon ta ikonostas*, Kyjiw 1997.